

DARIUSZ KROK
Opole

PSYCHOSPOŁECZNE UWARUNKOWANIA TOLERANCJI RELIGIJNEJ

W czasach pluralizmu, czyli społecznej i politycznej różnorodności, istotną rolę odgrywa tolerancja, która uznawana jest za podstawę społeczeństwa otwartego i demokratycznego. Stanowi ona nieodzowny warunek pokojowego i sprawiedliwego funkcjonowania społeczeństwa i jego obywateli. Tam, gdzie występuje różnorodność poglądów i postaw, pojęcie tolerancji staje się koniecznością. Od strony psychologicznej tolerancja oznacza wewnętrzną zdolność akceptowania czyjejs odmienności i umiejętność porozumiewania się z innymi ludźmi, niezależnie od ich przekonań, rasy czy wyznania. Jest próbą zrozumienia drugiego człowieka, z którego poglądami mamy prawo się nie zgadzać, natomiast nie mamy prawa ich dyskredytować tylko dlatego, że są odmienne od naszych.

W chwili obecnej jesteśmy świadkami wzrastającego zainteresowania pojęciem tolerancji religijnej, która wyraża się w zrozumieniu poglądów, wierzeń i tradycji religijnych innych osób. Przykłady konfliktów, w pewnym stopniu związanych z czynnikiem religijnym np. w Irlandii Północnej (katolicy – protestanci) czy Sudanie (muzułmanie – chrześcijanie), pokazują, że tolerancja religijna jest istotnym i nieodzownym warunkiem pokojowej koegzystencji jednostek i grup społecznych. Przyszłość cywilizacji zależy od wzajemnego zrozumienia i poszanowania cudzej odmienności w zakresie myślenia, odczuwania i zachowań w każdej sferze życia społecznego, w tym i w sferze życia religijnego. Celem niniejszego artykułu jest prezentacja zagadnienia tolerancji religijnej od strony psychologicznej oraz wyjaśnienie czynników osobowościowych i religijnych, które wpływają na kształtowanie się postawy tolerancji i regulują tolerancyjne zachowanie człowieka.

1. Pojęcie tolerancji religijnej

W różnych dyscyplinach naukowych rozważa się tolerancję w kategoriach zasady moralnej czy intelektualnej, wartości lub zjawiska występującego w śro-

dowisku społecznym. Z punktu widzenia psychologii tolerancja może posiadać dwa znaczenia. Z jednej strony jest rozumiana jako postawa liberalnej akceptacji cudzych zachowań, wartości i przekonań. W tym sensie termin ten posiada pozytywną konotację i wyraża aktywną obronę wartości innych osób i afirmację pluralistycznego spojrzenia na rzeczywistość. Osoba prawdziwie tolerancyjna będzie stawiać opór wszelkim nakazom nałożonym na cudzą swobodę ekspresji i dążyć do otwartego wyrażania swoich poglądów i przekonań. W drugim znaczeniu tolerancja jest postawą wymuszonej wyrozumiałości i wytrzymywania z zachowaniami, przekonaniem i wartościami innych ludzi. W tym sensie termin tolerancja, w porównaniu z poprzednim znaczeniem, posiada negatywne konotacje¹.

Od wielu wieków jednym z najważniejszych rodzajów tolerancji jest tolerancja religijna będąca postawą zrozumienia dla poglądów religijnych innych osób. Zajmuje ona ważne miejsce w myśli filozoficznej i teologicznej². Wynika to z faktu, że relacja do drugiego człowieka znajduje się w centrum uwagi wszystkich ważniejszych tradycji religijnych. Religia jako ważny czynnik kształtowania życia człowieka oddziałuje na postawy i szerokie spektrum zachowań społecznych. Wyznacza trwałe zasady postępowania wobec innych ludzi oraz formułuje zasady moralne, dzięki którym możliwa jest regulacja więzi międzyludzkich oraz zbudowanie społeczeństwa opartego na wzajemnym zrozumieniu i poszanowaniu.

W tym kontekście tolerancja religijna rozumiana jest jako prawo do wierzenia lub niewierzenia w Boga, swobodnego przyjmowania lub odrzucania określonych kierunków religijnych i filozoficznych³. Pokrewnym pojęciem jest tolerancja światopoglądowa oznaczająca prawo do wyznawania wybranego przez siebie światopoglądu czy filozofii życia. Zauważyć należy, że tolerancja światopoglądowa posiada szersze znaczenie niż tolerancja religijna, gdyż odnosi się nie tylko do wierzeń religijnych, ale obejmuje szerokie spektrum poglądów i przekonań człowieka na temat sensu życia, wartości ogólnoludzkich oraz koncepcji świata. W tym znaczeniu tolerancja oznacza cierpliwość i wyrozumiałość dla odmienności. Jest poszanowaniem cudzych uczuć, poglądów, upodobań, wierzeń, obyczajów i postępowania, nawet gdyby były kompletnie odmienne od własnych, albo całkowicie z nimi sprzeczne.

¹ S. REBER, *Słownik psychologii*, Warszawa 2000, 762.

² Por. *Religion, Conflict and Reconciliation: Multifaitth Ideals and Realities*, ed. J.D. GORT, H. JANSEN, H.M. VROOM, Amsterdam 2002; M. JINKINS, *Christianity, Tolerance, and Pluralism: A Theological Engagement with Isaiah Berlin's Social Theory*, London 2004; R. LEGUTKO, *Tolerancja. Rzecz o surowym państwie, prawie natury, miłości i sumieniu*, Kraków 1997; J. NEWMAN, *Foundations of Religious Tolerance*, Toronto 1982; T. PEARSON, *Balancing Tolerance, Autonomy and A Framework for Social Cohesion*, „Journal of Education and Christian Belief” 7 (2003) 3, 113-128.

³ E. WYSOCKA, *Religijność a tolerancja*, Kraków 2000, 40.

W opinii A.J. Conyersa, na gruncie europejskim kategoria tolerancji religijnej zawiera w sobie dwie odmienne idee. Z jednej strony, tolerancja może być traktowana jako oświeceniowe pojęcie przeciwne tradycyjnemu rozumieniu teologii chrześcijańskiej. Z drugiej strony, tolerancja stanowić może postawę, zakorzenioną w tradycji chrześcijańskiej, charakteryzującą się otwartością wobec przekonań osób wierzących, bez względu na rodzaj ich wyznania⁴. Uważa się, że tak rozumiana tolerancja religijna narodziła się w dużej mierze jako rezultat konfliktów religijnych występujących w okresie Oświecenia i sposobów ich przewycięzania. Jakkolwiek samo słowo było obecne w starożytnej łacinie, to jednak tolerancja stała się ważnym społecznie zagadnieniem w Europie w XVI wieku w wyniku podziałów i walk religijnych. Zmuszały one ludzi do poszukiwań większej stabilizacji oraz wypracowania takich poglądów filozoficznych, które pozwoliłyby uzyskać konsensus na drodze pokojowego i konstruktywnego dialogu⁵. Angielscy myśliciele tego okresu tacy jak T. Hobbes, J. Locke podkreślali, że celem życia społecznego jest zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa wszystkim obywatelom. Próbowali oni bronić ludzi innych wyznań przed represjami ze strony władzy państwowej. Ponadto twierdzili, że państwo powinno szanować poglądy różnych grup religijnych, ponieważ wypływa to z filozofii moralności, a ponadto gwarantuje stabilizację społecznego i politycznego funkcjonowania państwa. Występował tutaj dwustronny mechanizm. Państwo zrzekało się części swojej władzy nad sprawami należącymi do sfery *sacrum*, natomiast religia pozostawiała państwu władzę w niektórych kwestiach życia społecznego, co do których wcześniej rościła sobie prawo⁶.

Tolerancja religijna wyraża się w uznaniu wrodzonej godności i wartości wszystkich ludzi, a także zachęca jednostki do wyjścia „poza siebie samych” w poszukiwaniu celu życia. Buduje ona szacunek pomiędzy ludźmi różnych wyznań i pomaga w zrozumieniu różnic, które, pomimo tworzonych barier i ograniczeń, mogą zostać przewycięzone. Z epistemologicznego punktu widzenia uzasadnieniem tolerancji religijnej jest religijny pluralizm, który jednak nie oznacza indyferentyzmu. Doświadczenie transcendencji obecne w wielu religiach pokazuje, że proponują one życie według wartości. W ten sposób potwierdzają i kierują uniwersalnym ludzkim dążeniem do znalezienia znaczenia i sensu życia⁷. Głoszenie prawd w różnych religiach nie przekreśla tego, że niektóre z nich roszczą sobie prawo do bycia religiami objawionymi. Prawdziwa tolerancja religijna nie

⁴ A.J. CONYERS, *Rescuing Tolerance*, „First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life” (2001) 115, 43.

⁵ Por. M.D. CHAPMAN, *Why the Enlightenment Project Doesn't Have to Fail*, „Heythrop Journal” 39 (1998) 4, 379-381; L. KOLAKOWSKI, *Mini wykłady o maxi sprawach*, Kraków 2004, 36.

⁶ A.J. CONYERS, *dz. cyt.*, 44.

⁷ N.R. REAT, E.F. PERRY, *A World Theology: The Central Spirituality of Humankind*, Cambridge 1991, 21.

oznacza znaku równości między religiami, lecz stawia znak równości między ludźmi wyznającymi te religie.

Podobne stanowisko prezentuje Sobór Watykański II, który jasno wyraził chrześcijańskie podejście do tolerancji w Deklaracji o wolności religijnej i Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich, a także w Dekrecie o ekumenizmie. Szczególnie w Deklaracji o wolności religijnej podkreśla się zdecydowanie „iż osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej”⁸. Oznacza to, że wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy ludzkiej w wyznawaniu swojej religii. Nikogo też nie można przymuszać do działania wbrew jego sumieniu, ani przeszkadzać mu w wykonywaniu praktyk religijnych. Tak pojęta wolność związana jest ściśle z prawem do wyrażania na zewnątrz indywidualnych przekonań, zarówno jeśli chodzi o jednostki, jak i grupy społeczne.

W analogicznym duchu wypowiadają się pozostałe dwa dokumenty, w których mocno akcentuje się wezwanie do postawy zrozumienia, szacunku i poszanowania wierzeń religijnych wyznawców religii chrześcijańskich i niechrześcijańskich. Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich prezentuje postawę, jaką powinien charakteryzować się katolik wobec innych religii. Jest to postawa otwartości i braterskiej miłości, która „ze szczerym szacunkiem odnosi się do owych sposobów działania i życia, do owych nakazów i doktryn, które chociaż w wielu przypadkach różnią się od zasad przez niego [tj. Kościół Katolicki – przyp. wł.] wyznawanych i głoszonych, nierzadko jednak odbijają promień owej Prawdy, która oświeca wszystkich ludzi”⁹. W dalszych częściach deklaracja zachęca do postawy współpracy i dialogu z wyznawcami innych religii. Analogiczna atmosfera tolerancji i zrozumienia przenika Dekret o ekumenizmie, w którym znajdujemy wyraźne wezwanie do dialogu między chrześcijanami różnych wyznań. Realizując właściwie pojęty dialog religijny ludzie wierzący „wnoszą swój wkład dla dobra sprawiedliwości i prawdy, zgodnej współpracy, ducha braterstwa i zjednoczenia”¹⁰. Współpraca między chrześcijanami jest możliwa w wielu dziedzinach życia społecznego, a warunkiem urzeczywistnienia tej współpracy jest wzajemne zrozumienie i konstruktywne pokonanie istniejących różnic kulturowych i wyznaniowych.

Z powyższych treści wynika, że tolerancja religijna jest świadomością istnienia zróżnicowanych potrzeb, postaw życiowych i poglądów dotyczących sfery sacrum. Wyraża się w próbie zrozumienia drugiego człowieka, z którego poglądami mam prawo się nie zgodzić, natomiast nie mam prawa ich dyskredytować

⁸ DWR 2; W. SZUKALSKI, *Od tolerancji do wolności religijnej: ewolucja poglądów w dokumentach II Soboru Watykańskiego*, Poznań 2003, 121-124.

⁹ DRN 2.

¹⁰ DE 4.

tylko dlatego, że są różne od moich własnych. Wówczas, zdaniem E. Schillebeeckxa, tolerancja religijna przestaje być postawą oportunistyczną i zamkniętą, lecz staje się zasadą opartą na idei sprawiedliwości i miłości¹¹. Źródła właściwej tolerancji tkwią w przekonaniu, że rzeczywistość nie jest jednowymiarowa, zaś świadomość wielowymiarowości zobowiązuje człowieka w sumieniu do praktycznej akceptacji praw przysługujących innym. Stwarza to możliwość budowania społeczeństwa, w którym poszanowane będą prawa jednostki i grup społecznych.

Systematyczne badania nad głównymi religiami świata dowodzą, że religia stanowi płaszczyznę dla rozwijania i promowania tolerancji. Jest tylko jeden warunek: wyznawana religia musi być przeżywana autentycznie i prawdziwie głęboko¹². Dla uzasadnienia postawionej tezy można podać kilka przykładów. Właściwie rozumiany i interpretowany islam sprzyja niestosowaniu przemocy i krzewieniu postawy tolerancji. W Koranie napotykamy kilka passusów sprzeciwiających się przemocy i nakłaniających ludzi do postawy zrozumienia i współpracy¹³. Islam jako religia oznacza całkowite poddanie się Bogu (w myślach, słowach, czynach) oraz w dążeniu do prawdziwego pokoju dla siebie i innych ludzi. Naturalnie, pojawiają się formy islamu, np. fanatyzm, posługujące się terroryzmem i przemocą w osiągnięciu celów, ale są one raczej wypaczeniem głównych idei religii niż ich autentyczną postacią. Chrześcijaństwo, jak już wcześniej wspomniano, wnosi wiele elementów tolerancji i pokoju. Szacunek dla każdej istoty ludzkiej ma zasadnicze znaczenie w chrześcijaństwie, ponieważ każda osoba nie tylko posiada wartość samą w sobie, ale i wskazuje na tajemniczą obecność Boga w świecie. Obok katolicyzmu liczne Kościoły protestanckie przykładają wielką wagę do niestosowania przemocy i do tolerancji, które są nieodzownymi warunkami budowania pokoju na ziemi. Szczególnie widoczne jest to w regionach, w których chrześcijanie współpracują ze sobą w dziele krzewienia wiary¹⁴.

Zagadnienia tolerancji są obecne w dużej mierze w religiach Dalekiego Wschodu. W taoizmie zakorzeniona jest tolerancja i jednocześnie potępia się wszelką przemoc. Obecność sacrum i tajemnicy wzbudzają w wiernych specyficzny rodzaj odrzucenia przemocy, co ma istotną wartość terapeutyczną na poziomie jednostkowym i społecznym. Buddyzm, jako religię, cechuje bardzo silne poczucie tajemnicy, dlatego nie mówi dużo o bogu, aby uniknąć ryzyka sprofanowania go przez samo wypowiedzenie jego imienia. Obiektywna analiza tej religii po-

¹¹ E. SCHILLEBEECKX, *Teologiczne podstawy tolerancji*, „Znak” (1993) 6, 12.

¹² B. HÄRING, V. SALVOLDI, *Tolerancja. Rozważania nad etyką solidarności i pokoju*, Warszawa 2000, 61.

¹³ Por. *Koran*, Warszawa 1986, sura II, 112; sura XLIX, 13.

¹⁴ C.O. OLADIPO, *An Epistemological Defense of Religious Tolerance: Faith, Citizenship, and Crises of Religious and Cultural Identities in Post-Western Missionary Africa*, „Philosophia Africana” 8 (2005) 1, 24.

zwala odkryć jej jednoznacznie tolerancyjny i sprzeciwiający się przemocy charakter. Szacunek dla życia, ustępowanie napastnikowi, otaczanie opieką istot żywych stanowią przykłady tego, że tolerancja stanowi w buddyzmie najwyższe dobro¹⁵. W hinduizmie idea niestosowania przemocy pokazuje, że wobec religijnych przekonań drugiego człowieka należy zachować taki sam szacunek, jaki mamy wobec własnego wyznania. Odkrywanie prawdy jest nierozzerwalnie związane z postawą unikania przemocy i pokojowego rozwiązywania konfliktów¹⁶. Niestosowanie przemocy i poszukiwanie prawdy stanowią dwie strony medalu odzwierciedlającego życie człowieka. Stwierdzić można zatem, że religijna mentalność Dalekiego Wschodu oparta jest na szacunku do innych religii i dążeniu do osiągnięcia porozumienia w kwestiach wiary.

2. Osobowość a tolerancja religijna

Postawa tolerancji jest ściśle związana ze sposobem spostrzegania świata i innych ludzi przez jednostkę. Tolerancja ma swoją podstawę w zrozumieniu inności drugiego człowieka, odmiennego światopoglądu oraz innego sposobu myślenia („inni myślą inaczej niż ja”). Poznając „odmienność” drugiej osoby mamy szansę wejść z nią w dialog, co zapewnia nam możliwość nawiązania komunikacji interpersonalnej i osobowego rozwoju¹⁷. Porozumienie z drugim człowiekiem wymaga określonego rodzaju zachowań werbalnych i niewerbalnych, na bazie których możliwe będzie wypracowanie wspólnych rozwiązań. Przeciwnością tolerancji jest nietolerancja, autorytaryzm, dogmatyzm, konserwatyzm i fanatyzm wyrażający się w różnych sferach życia społecznego np. religijnej, politycznej, społecznej czy obyczajowej¹⁸. Na gruncie osobowości nietolerancja wyraża się w posiadaniu uprzedzeń i dyskryminowaniu ludzi, których poglądy, uczucia i zachowania są odmienne od własnych.

Zaprezentowanie osobowościowych wyznaczników tolerancji religijnej jest możliwe w oparciu o znalezienie związków między typami osobowości a zachowaniami tolerancyjnymi lub też nietolerancyjnymi. Osobowość można rozumieć

¹⁵ H. ZIMOŃ, *Buddyzm*, w: *Religia w świecie współczesnym*, red. H. ZIMOŃ, Lublin 2000, 389-391.

¹⁶ Postawa unikania przemocy (*Ahimsā*) wyraźnie widoczna była w działalności Gandhiego, który przez całe swe życie dążył do poszukiwania prawdy. Twierdził, że prawda mieszka w sercu każdego człowieka i tam należy jej szukać. Z tego względu człowiek jest wezwany do ciągłego poszukiwania prawdy i odkrywania własnej niedoskonałości, która może zaciemniać oblicze prawdy. Por. R. JAHANBEGLOO, *Gandhi e la lotta per la nonviolenza*, „Il Corriere dell'Unesco” 8-9 (1992), 18-19. Cyt. za B. HÄRING, V. SALVOLDI, *dz. cyt.*, 63-65.

¹⁷ O. HARGIE, D. DICKSON, *Skilled Interpersonal Communication*, London – New York 2004, 11.

¹⁸ B. KAROLCZAK-BIERNACKA, *Tolerancja*, w: *Encyklopedia psychologii*, red. W. SZEWCZUK, Warszawa 1998, 902.

jako całkowitą sumę behawioralnych i psychicznych charakterystyk, które wyróżniają daną jednostkę spośród innych ludzi¹⁹. W literaturze przedmiotu wymienia się kilka typów osobowości będących w opozycji do postawy tolerancji: osobowość autorytarna, osobowość dogmatyczna, osobowość konserwatywna. Cechami wspólnymi powyższych osobowości są: spostrzeganie świata w kategoriach „czarno-białych”, podział ludzi na „swoich” i „obcych”, posiadanie stereotypów, pogarda i poniżanie ludzi o niższym statusie społecznym czy odmiennych postawach, niechęć do współpracy. Osobowość tolerancyjna opisywana jest w kategoriach przeciwnych – jako otwartość na świat i innych ludzi, zdolność do zmian, umiejętność różnicowania odmiennych aspektów świata, zdolność wyjścia poza dotychczasowe schematy myślenia, możliwość zrozumienia innych ludzi²⁰. Porównując obydwie typy osobowości widzimy, że prezentują one biegunowo odmiennie sposoby spostrzegania świata i ludzi. Objawiać się to będzie także innym podejściem do spraw religii i tolerancji religijnej.

Koncepcja osobowości autorytarnej opracowana została przez T. Adorno, który doświadczywszy okrucieństw II wojny światowej, postanowił odpowiedzieć na pytanie, co czyniło niektórych nazistów ludźmi gotowymi do prześladowań, a nawet tortur i ludobójstwa. Adorno wraz ze swoimi współpracownikami przeprowadził liczne wywiady zarówno z ofiarami cierpień, jak i z ich sprawcami. W wyniku uzyskanych danych zaproponował koncepcję osobowości autorytarnej, która charakteryzuje się tendencją do uniżoności i ślepego posłuszeństwa wobec autorytetów, brakiem tolerancji dla odmiennych poglądów, niepewnością, sztywnością myślenia i widzenia świata, wyrażaniem pogardy i poniżania jednostek oraz grup o niskim statusie społecznym²¹. Autorzy oparli wyjaśnienie kształtowania się osobowości autorytarnej na teorii psychodynamicznej. Konstelacja cech autorytarnych pochodzi z wczesnego dzieciństwa, kiedy to dzieci mające wymagających i surowych rodziców rozwijają w sobie ambiwalencję zarówno kochania, jak i nienawidzenia swoich rodziców. Ta ambiwalencja jest stresująca i szuka jakiegoś rozwiązania. Z uwagi na poczucie winy i strach nienawiść nie może zostać wyrażona na zewnątrz, dlatego jest spychana do podświadomości, by następnie znaleźć swoje ujście poprzez przeniesienie na słabsze osoby²². W ten sposób wytworzone wzorce zachowań są wielokrotnie powielane i kształtują się jako charakterystyczne dla osobowości autorytarnych.

¹⁹ A.M. COLMAN, *A Dictionary of Psychology*, Oxford 2003, 547.

²⁰ Por. P.C. L. HEAVEN, D.S. QUINTIN, *Personality Factors Predict Racial Prejudice*, „Personality and Individual Differences” 34 (2003) 4, 625-627; K.J. REYNOLDS, J.C. TURNER, S.A. HASLAM, M.K. RYAN, *The Role of Personality and Group Factors in Explaining Prejudice*, „Journal of Experimental Social Psychology” 37 (2001), 427-429; E. WYSOCKA, dz. cyt., 53.

²¹ T. ADORNO, E. FRENKEL-BRUNSWICK, D. LEVINSON, R.N. SANFORD, *The Authoritarian Personality*, New York 1950, 10-25.

²² M.A. HOGG, G.M. VAUGHAN, *Social Psychology*, Harlow 2005, 382.

W ramach badań psychologicznych starano się opisać i wyjaśnić związki pomiędzy autorytaryzmem a religijnością. Na początku Adorno i jego współpracownicy stwierdzili, że osoby wierzące, szczególnie katolicy w Stanach Zjednoczonych, okazały się posiadać cechy autorytarne w większym stopniu niż osoby nie wyznające żadnej religii. Dodatkowo, wierzący, podobnie jak i inne osoby autorytarne, wykazywały większe uprzedzenia rasowe²³. Otrzymany rezultat wydaje się być zaskakujący i jednocześnie wysoce kontrowersyjny, ponieważ oznacza, że religia nie skłania ludzi do tolerancji religijnej, wręcz przeciwnie, tę tolerancję hamuje. Późniejsze badania pokazały jednak, że zależność pomiędzy osobowością autorytarną a religijnością jest bardziej złożona i niekoniecznie wskazuje na religijność jako źródło uprzedzeń.

W badaniach nad religijnością wewnętrzną i autorytaryzmem R. D. Kahoe stwierdził, że tylko jedenaście twierdzeń z trzydziestu tworzących Skalę Autorytaryzmu odnosiło się do religijności wewnętrznej (traktującej religię jako najwyższą wartość i cel sam w sobie), natomiast pozostałe twierdzenia skali korelowały z religijnością zewnętrzną (traktującą religię przedmiotowo i jako środek dla własnych celów)²⁴. Oznacza to, że osoby posiadające dojrzałą i refleksyjną religijność nie posiadają cech osobowości autorytarnej, wręcz przeciwnie będą respektować drugiego człowieka, wyznawać zasady równości i braterstwa, okazywać współczucie i pomoc innym ludziom. Inaczej zachowywać będą się osoby o niedojrzałej i instrumentalnej religijności, u których zaznaczać się będą wyraźne cechy autorytaryzmu tj. skoncentrowanie na sobie, ekskluzywność, nietolerancja, niechęć do kontaktów z osobami spoza swojej grupy. Kolejne badania przeprowadzone przez B. Altemeyera i B. Hunsbergera wykazały, że osobowość autorytarna dotyczy głównie takich członków denominacji religijnych, którzy są fundamentalistami. Korelacja między autorytaryzmem a fundamentalizmem okazała się być wysoka (0,68). Jako przyczynę takiego stanu rzeczy podaje się, że fundamentaliści charakteryzują się posłuszeństwem wobec autorytetów, konwencjonalizmem, przekonaniem o swoich racjach i poczuciem wyższości²⁵. Cechy te mogą prowadzić do myślenia i zachowań nietolerancyjnych.

Uznając istnienie powiązań między fundamentalizmem a autorytaryzmem, należy jednak zdecydowanie stwierdzić, że inne aspekty religijności nie wykazują związków z cechami osobowości autorytarnej. G.K. Leak i B.A. Randall zaobserwowali negatywne korelacje między autorytaryzmem a aspektem religijności zwanym Poszukiwaniem (*Quest*), wyrażającym się w tendencji do otwartego myślenia, akcentowania złożoności i poszukiwania odpowiedzi na wątpliwości wia-

²³ T. ADORNO, E. FRENKEL-BRUNSWICK, D. LEVINSON, R.N. SANFORD, *dz. cyt.*, 120-122.

²⁴ R.D. KAHOE, *Intrinsic Religion and Authoritarianism: A Differentiated Relationship*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 16 (1977), 181.

²⁵ B. ALTEMEYER, B. HUNSBERGER, *Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest and Prejudice*, „International Journal for the Psychology of Religion” 2 (1992), 131-132.

ry²⁶. Osoby charakteryzujące się powyższymi cechami posiadały niski poziom autorytaryzmu. Ponadto, poziom autorytaryzmu wśród osób wierzących wzrastał wraz z wiekiem tj. osoby starsze odznaczały się wyższym poziomem cech autorytarnych w porównaniu z osobami młodszymi.

Inny typ osobowości, przeciwny do postawy tolerancji, zaproponował M. Rokeach, nazywając go dogmatyzmem lub otwartością-zamkniętością umysłu. W pewnym stopniu jest on pokrewny osobowości autorytarnej, z tą jednak różnicą, że osobowość dogmatyczna ma charakter stylu poznawczego tj. specyficznego sposobu podejścia do zadań poznawczych, w którym ujawniają się cechy umysłu. Jak stwierdza Rokeach, „jednostki posiadające wysoki poziom dogmatyzmu mniej dbają o równość, wolność i otwartość umysłu, bardziej troszczą się o zbawienie, społeczne uznanie i bycie posłusznym”²⁷. Zaobserwował on, że myślenie dogmatyczne występowało u członków wszystkich ważniejszych denominacji w Stanach Zjednoczonych i wyrażało się w odrzucaniu poglądów innych wyznań oraz niechęci do ich wyznawców np. brak kontaktów, niechęć do wzajemnych spotkań. Siła odrzucania poglądów i niechęci do innych konfesji była tym większa, im bardziej ich przekonania różniły się od własnych.

Myślenie dogmatyczne charakteryzuje się sztywnością i nietolerancją, tym samym predysponując ludzi do posiadania uprzedzeń. Osoby o silnym dogmatyzmie posiadają następujące cechy: ich poglądy są izolowane od siebie, co powoduje jednoczesną akceptację poglądów logicznie sprzecznych; wyolbrzymiają różnice na temat poglądów akceptowanych i odrzucanych; ujawniają niechęć i krytykę wobec poglądów nieakceptowanych; widzą świat i rzeczywistość społeczną w kategoriach zagrożenia; wykazują silną skłonność do absolutnego ufania uznanym autorytetom i jednocześnie nieufność od osób głoszących odmienne poglądy; odznaczają się odpornością na zmianę posiadanych przekonań²⁸. Dogmatyczna struktura przekonań spełnia funkcję obronną w życiu człowieka, ponieważ redukuje lęk przed niepewnością. Z tego względu osoby o wysokim poziomie lęku charakteryzują się wyższym poziomem dogmatyzmu niż osoby o niskim lęku.

Na płaszczyźnie psychologii religii zaczęto zastanawiać się nad relacjami między dogmatyzmem a religijnością. W serii badań M.W. Pratt i jego współpracownicy prosili osoby o dokończenie paragrafów zawierających odmienne punkty

²⁶ G.K. LEAK, B.A. RANDALL, *Clarification of The Link Between Right-Wing Authoritarianism and Religiosity: The Role of Religious Maturity*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 34 (1995), 250-251.

²⁷ M. ROKEACH, *The Nature of Human Values*, New York, 114. Całościowe opracowanie pojęć: „otwartość – zamkniętość umysłu” przedstawia Rokeach w swojej książce: *The Open and Closed Mind. Investigation into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*, New York 1960.

²⁸ K. SKARŻYŃSKA, *Człowieka a polityka. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2005, 67; M.A. HOGG, G. M. VAUGHAN, dz. cyt., 383.

widzenia, a następnie przeprowadzali rozmowy o różnych dyskusyjnych zagadnieniach religijnych. Mierzonym wynikiem był stopień złożoności myślenia religijnego. Rezultaty pokazały, że niższe wyniki tj. mniejszą złożoność myślenia religijnego uzyskały osoby o wysokim poziomie fundamentalizmu oraz osoby silnie ortodoksyjne w swych poglądach²⁹. Z religijnością związana jest także cecha osobowości zwana otwartością na doświadczenie (*Openness to Experience*). Zgodnie z pięcioczynnikowym modelem osobowości, osoby otwarte na doświadczenie cenią różnorodność i odczuwają potrzebę zmian, są nonkonformistyczne i odważne, posiadają liczne zainteresowania, są tolerancyjne i wykazujące chęć poznania tego, co nowe i nieznanie³⁰. Widać tutaj pewne związki pomiędzy otwartością a tolerancją. Wnioski analiz psychologicznych wskazują, że ze wzrostem religijności wzrasta poziom otwartości na doświadczenie. Cecha otwartości odgrywa rolę w doświadczeniach religijnych człowieka, ponieważ odnosi się do metod posługiwania się treściami religijnymi w otwarty i symboliczny sposób. Związek otwartości z religijnością jest pośredniczony przez społeczno-poznawcze procesy włączone w rozwój tożsamości. Oznacza to, że osobowość jednostki organizuje i strukturyzuje style, za pomocą których przetwarzane są informacje dotyczące tożsamości. Z kolei, style przetwarzania określają sposób, w jaki osoby posługują się informacjami o tematyce religijnej³¹. Otwartość na doświadczenie wydaje się być zatem ważnym składnikiem tolerancji religijnej wyrażającej się w zdolności do akceptowania tego, co inne oraz umiejętności zrozumienia odmiennych poglądów i wierzeń religijnych.

Kolejnym typem osobowości mającej wpływ na tolerancję religijną jest osobowość konserwatywna, której przeciwieństwem będzie osobowość radykalna. Zdaniem autora tej koncepcji J. Kozielskiego, wymiar konserwatyzm – radykalizm związany jest w istotnym stopniu z religijnością. Ludzie wierzący ujmowani jako cała grupa są bardziej konserwatywni i odznaczają się bardziej zachowawczymi postawami i działaniami niż ludzie niewierzący. Wierzący wykazują silne przywiązanie do tradycji, akceptują stałe zasady, postępują ostrożnie i unikają ryzyka. W przeciwieństwie do nich, osoby niewierzące charakteryzują się pewnym radykalizmem postaw i zachowań, a także zmiennością zasad moralnych w zależności od okoliczności. Częściej podejmują niekonwencjonalne i odważne działania³².

²⁹ M.W. PRATT, B. HUNSBERGER, S.M. PANCER, D. ROTH, *Reflections on Religion: Aging, Belief Orthodoxy, and Interpersonal Conflict in Adult Thinking About Religious Issues*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 31(1992), 519-521.

³⁰ R.R. McCRAE, P.T. COSTA, *A Five-Factor Theory of Personality*, w: *Handbook of Personality: Theory and Research*, ed. L.A. PERVIN, O.P. JOHN, New York 1999, 145-148; R. R. McCRAE, P.T. COSTA, *Osobowość człowieka dorosłego*, Kraków 2005, 72-73.

³¹ B. DURIEZ, B. SOENENS, W. BEYERS, *Personality, Identity Styles, and Religiosity: An Integrative Study Among Late Adolescents in Flanders (Belgium)*, „Journal of Personality” 72 (2004), 898.

³² J. KOZIELECKI, *Z Bogiem albo bez Boga*, Warszawa 1991, 137.

Akceptując powyższe rozróżnienie, Kozielecki proponuje inną typologię: osobowość ochronna i transgresyjna. Pierwsza z nich stanowi strukturę ukierunkowaną na zachowanie dotychczasowego stanu równowagi. Polega na rutynowym i nawykowym działaniu, prowadzeniu życia w stabilnych i ściśle wyznaczonych granicach. Prowadzi do wypracowania zachowawczych i konformistycznych wzorców zachowań. Drugi typ, osobowość transgresyjna jest nastawiona na wychodzenie poza granice określone przez naturę i historię. Charakteryzuje się przekraczaniem dotychczasowych doświadczeń, stylów myślenia i działania. Człowiek o takiej osobowości przełamuje bariery, utrudniające życie i wychodzi naprzeciw wyzwaniom³³. Uwzględniając obydwie typy osobowości, wydaje się, że drugi rodzaj tj. osobowość transgresyjna może odgrywać istotną rolę w kształtowaniu tolerancji religijnej. Jednostka transgresyjna będzie tworzyć nowe formy porozumienia i współpracy religijnej, walczyć o prawa i wolności obywatelskie, a także szanować odmienne style myślenia i działania mające na celu ostateczne duchowe dobro człowieka. Zaznaczyć należy, że przy tworzeniu określonego typu osobowości znaczną rolę odgrywa rodzaj religii. Religie autokratyczne, posiadające cechy fundamentalizmu i sztywny system przekonań wpływają na kształtowanie osobowości ochronnej, natomiast religie humanistyczne, uznające wolność człowieka są w stanie formować osobowość transgresyjną z jej twórczymi i innowacyjnymi cechami, na bazie której możliwe jest wypracowanie dojrzałej i świadomej tolerancji religijnej³⁴. Widać zatem, że tolerancja religijna jest ściśle związana z określonym typem osobowości, będącym w stanie stymulować lub też, w niekorzystnych przypadkach, hamować myślenie i zachowania tolerancyjne.

3. Religijność a tolerancja religijna

W zachowaniach tolerancyjnych doniosłą rolę odgrywają nie tylko cechy osobowości, ale także indywidualny, osobisty typ religijności. Religijność rozumiana jako podmiotowe i indywidualne odniesienie jednostki do systemu prawd religijnych nie stanowi struktury wyizolowanej z całokształtu życia psychicznego i społecznego człowieka. Przeciwnie, jest związana z wieloma pojęciami, przekonaniem i zachowaniami, które wpływają na relacje jednostki do spotykanych osób. W religijności występuje z jednej strony związek z rzeczywistością nadprzyrodzoną czyli Bogiem, a z drugiej strony odniesienie do siebie samego i innych ludzi³⁵. Dzięki temu religijność człowieka oddziałuje w istotny sposób na poziom tolerancji wobec odmiennych poglądów i przekonań religijnych.

³³ J. KOZIELECKI, *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*, Warszawa 2001, 34-39.

³⁴ J. KOZIELECKI, *Z Bogiem albo bez Boga*, dz. cyt., 137.

³⁵ Por. D. FONTANA, *Psychology, Religion, and Spirituality*, Oxford 2003, 9-10.

Rezultaty licznych badań przeprowadzonych nad wpływem różnych religii na formowanie się postaw tolerancyjnych lub nietolerancyjnych są niejednoznaczne. Część badaczy stoi na stanowisku, że religia pełni pozytywną rolę w formowaniu tolerancji i kształtowaniu postaw otwartości i zrozumienia, inni – przeciwnie, sugerują, że religia prowadzi do postaw pełnych uprzedzeń i nietolerancyjnych³⁶. Jedno z wyjaśnień takiego stanu rzeczy leży w niejednorodnym obrazie religii, która jest fenomenem złożonym i wieloaspektowym. Na świecie istnieją setki różnych religii i wyznań głoszących prymat własnej prawdy i posiadających odrębne systemy przekonań i wierzeń. W zależności od konkretnej formy ich wpływ na człowieka może być zróżnicowany i prowadzić do odmiennych sposobów myślenia, odczuwania czy zachowania.

Z tego względu uzasadnionym i sensownym wyjściem jest analiza czynnika religijności, który pośredniczy w myśleniu i zachowaniu osób w sferze religijnej. Początki badań w tej dziedzinie wiążą się z G. Allportem, który zaproponował wyróżnienie w religijności dwóch typów: wewnętrznej (*intrinsic*) i zewnętrznej (*extrinsic*)³⁷. Religijność wewnętrzna traktuje religię jako cel sam w sobie. Wiara stanowi tutaj wartość samoistną i autoteliczną, która wpływa na całość życia człowieka dostarczając motywacji i nadając mu znaczenie i sens. Człowiek żyje swoją religią, traktując ją jako wartość najwyższą i dobro ostateczne. W porównaniu z religią inne potrzeby mają mniejsze znaczenie i są zharmonizowane z religijnymi przekonaniami i zasadami. Religijność zewnętrzna wyraża się w traktowaniu wierzeń religijnych w sposób instrumentalny, jako środka służącego zaspakajaniu potrzeb psychicznych i materialnych: poczucia bezpieczeństwa, pozycji społecznej, potrzebie aprobaty społecznej, uzyskania dóbr materialnych. Religia służy tutaj innym, pozareligijnym, celom. Ten typ religijności związany jest z moralną i religijną niedojrzałością oraz utylitarnym spojrzeniem na sferę wiary³⁸.

Allport zastanawiał się nad związkami między religijnością a tolerancją. W tym celu opracował metody pomiaru religijności wewnętrznej i zewnętrznej (*Skalę Orientacji Religijnej*), a następnie zbadał powiązania tych dwóch typów religijności z poglądami i przekonaniami o tematyce społecznej. Wyniki pokazały, że ludzie wewnętrznie religijni są tolerancyjni i mniej uprzedzeni w porów-

³⁶ Szerokie i rzeczowe przedstawienie badań na ten temat zawierają publikacje: V.J. HINOJOSA, J. Z. PARK, *Religion and the paradox of racial inequality attitudes*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 43(2004), 229-238; C.K. JACOBSON, *Religiosity and Prejudice: An Update and Denominational Analysis*, „Review of Religious Research” 39 (1998), 264-272; K.I. PARGAMENT, *The Bitter and Sweet: An Evaluation of the Cost and Benefits of Religiousness*, „Psychological Inquiry” 13 (2002) 3, 168-181; S. ROCK, *Introduction: Religion, Prejudice and Conflict in the Modern World*, „Patterns of Prejudice” 38 (2004) 2, 101-108.

³⁷ G.W. ALLPORT, *Osobowość i religia*, Warszawa 1988, 140-141.

³⁸ Tamże, 143; J. KUCZKOWSKI, *Psychologia religii*, Kraków 1993, 95-97.

naniu z grupą przeciwną. Respektują oni religijne zasady o braterstwie i miłości bliźniego, usiłują pokonywać swoje egoistyczne potrzeby, okazują współczucie i zrozumienie dla innych osób. W przeciwieństwie do nich, ludzie o religijności zewnętrznej są nietolerancyjni, bardziej podatni na przyjmowanie uprzedzeń. W życiu społecznym są skoncentrowani na sobie, niechętnie inicjują i utrzymują kontakty z osobami spoza własnej grupy³⁹. Na podstawie przytoczonych badań wyraźnie widać, że tolerancja religijna w dużym stopniu zależy do typu religijności, prezentowanego przez konkretne osoby. U jednych ludzi religia prowadzi do postaw życzliwości i zrozumienia, natomiast u innych, charakteryzujących się odmiennym przeżywaniem prawd religijnych (religijnością) – do nienawiści i wrogości.

Późniejsze badania potwierdziły zasadność wyróżnienia obydwóch typów religijności, jakkolwiek, co należy zaznaczyć, występowały pewne niespójności i trudności w pogodzeniu teoretycznej koncepcji z wynikami przeprowadzonych badań⁴⁰. Aby uszczegółowić koncepcję religijności wewnętrznej i zewnętrznej C.D. Batson i jego współpracownicy zaproponowali nieco inną koncepcję religijności, w ramach której wyróżnili: (1) religijność zewnętrzną – traktuje religię jako środek do osiągnięcia innych celów, (2) religijność wewnętrzną – wyraża się w uznawaniu religii za najważniejszy cel sam w sobie, (3) religijność poszukującą – zorientowana jest na poszukiwanie ostatecznej prawdy i wyraża otwarty oraz odpowiedzialny dialog jednostki z pytaniami egzystencjalnymi, wywołanymi przez sprzeczności i wątpliwości życia⁴¹. Pierwsze dwa rodzaje religijności, chociaż są w dużej mierze zbliżone do wymiarów Allporta, różnią się nieco pod względem konceptualnym, gdyż oceniają raczej stopień wpływów osobowych i instytucjonalnych, które ukształtowały czyjś światopogląd, niż stopień jego aktualnego charakteru. Trzeci rodzaj religijności – poszukiwanie (*Quest*) – stanowi oryginalny twór Batsona i obejmuje takie cechy, jak złożoność myślenia religijnego, posiadanie pewnych wątpliwości na temat wiary, elastyczną otwartość umysłu i kompetentne poleganie na sobie.

Powyższe rodzaje religijności mają swoje konsekwencje dla życia społecznego i zachowań tolerancyjnych. Okazało się, że religijność poszukująca wiąże się z tolerancją wobec innych i wrażliwością na ich potrzeby. Batson i jego koledzy przyznają, że jeśli mieliby oceniać, która z trzech orientacji wyraża „prawdziwą

³⁹ G.W. ALLPORT, J.M. ROSS, *Personal Religious Orientation and Prejudice*, „Journal of Personality and Social Psychology” 5 (1967), 441-442.

⁴⁰ POT. C.T. BURRIS, G.S. NAVARA, *Morality Play or Playing Morality: Intrinsic Religious Orientation and Socially Desirable Responding*, „Self and Identity” 1 (2002), 67-76; M.J. DONAHUE, *Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis*, „Journal of Personality and Social Psychology” 48 (1985), 400-419.

⁴¹ C.D. BATSON, P. SCHOENRADE, W.L. VENTIS, *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*, New York 1993, 169.

religijność”, to byłyby nią właśnie religijność poszukująca. Na poziomie społecznym wyraża się ona w umiejętności zrozumienia drugiego człowieka, spojrzenia na sprawy z jego punktu widzenia i chęci wspólnego wypracowania rozwiązań. Inne konsekwencje niesie ze sobą religijność wewnętrzna, która związana jest raczej z nietolerancją. Odnacza się brakiem lęku i poczucia winy, co osiąga się za cenę bezkrytycznego przywiązania do własnych poglądów religijnych oraz w sposobie myślenia charakteryzujące się uproszczeniami i sztywnością. Osoba taka chciałaby być postrzegana jako tolerancyjna, wrażliwa i kochająca, ale w rzeczywistości myśli i zachowuje się inaczej⁴². Nie oznacza to, że wszystkie osoby o orientacji wewnętrznej będą silnie uprzedzone i nietolerancyjne, tym niemniej prawdopodobieństwo jest wysokie. Ostatnia z wyróżnionych religijności, zewnętrzna, w relacjach społecznych odnacza się posiadaniem uprzedzeń, niekiedy nawet silniejszych w porównaniu z osobami niewierzącymi. W tej grupie ludzi spotykamy się z nietolerancją i egocentrycznym myśleniem⁴³.

Następna orientacja religijna, w obrębie której poruszane są zagadnienia tolerancji religijnej zwana jest fundamentalizmem religijnym. Jest on związany ze wspomnianą wcześniej zamkniętością umysłu i wyraża się w przekonaniu o poprawności i słuszności własnych poglądów religijnych oraz posiadaniu prawa do absolutnej prawdy⁴⁴. Niektóre próby empirycznej weryfikacji fundamentalizmu religijnego odnosiły się do religii chrześcijańskiej, podczas gdy inne brały pod uwagę różne tradycje religijne. Rezultaty badań sugerują, że osoby charakteryzujące się silnym fundamentalizmem religijnym są wysoce nietolerancyjne wobec poglądów i przekonań odmiennych od ich własnych. Dotyczy to szczególnie osób wyraźnie identyfikujących się z własną grupą, w obrębie której występują silne mechanizmy łączności grupowej. Na płaszczyźnie zachowań społecznych fundamentalizm religijny wiąże się z autorytaryzmem prawicowym (*right-wing authoritarianism*), zawierającym takie cechy jak autorytarne podporządkowanie, agresję i skrajny konwencjonalizm⁴⁵. Autorytaryzm prawicowy odnacza się relacjami uprzedzeń i braku tolerancji wobec obcych grup i jednostek.

Na podstawie badań dotyczących związków religijności i tolerancji w Polsce i Stanach Zjednoczonych ich autor V. Karpov doszedł do kilku interesujących

⁴² C.D. BATSON, S.H. EIDELMAN, S.L. HIGLEY, S.A. RUSSELL, „*And Who Is My Neighbor*” II: *Quest Religion as a Source of Universal Compassion*, „*Journal for the Scientific Study of Religion*” 40 (2001), 47-49; D.M. WULFF, *Psychologia religii*, Warszawa 1999, 213.

⁴³ W. WOSIŃSKA, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004, 491.

⁴⁴ B. HUNSBERGER, L.M. JACKSON, *Religion, Meaning, and Prejudice*, „*Journal of Social Issues*” 61 (2005) 4, 809.

⁴⁵ B. LAYTHE, D. FINKEL, R.B. BRINGLE, L.A. KIRKPATRICK, *Religious Fundamentalism as a Predictor of Prejudice: A Two-Component Model*, „*Journal for the Scientific Study of Religion*” 41 (2002), 633-634; B. LAYTHE, D. FINKEL, L.A. KIRKPATRICK, *Predicting Prejudice from Religious Fundamentalism and Right-Wing Authoritarianism: A Multiple-Regression Approach*, „*Journal for the Scientific Study of Religion*” 40 (2001), 8-9.

wniosków. Po pierwsze, fundamentalizm i konserwatywna orientacja religijna są istotnymi predyktorami nietolerancji. Oznacza to, że osoby sztywno i bezkrytycznie trzymające się doktrynalnych zasad nie potrafią w pełni obiektywnie i otwarcie akceptować religijnej i politycznej odmienności innych ludzi. Po drugie, religijność rozumiana globalnie nie wpływa na postawy nietolerancji. Zagrożenia dla wolności i tolerancji pochodzą najprawdopodobniej z różnych działań politycznych, w których próbuje się manipulować zaangażowaniem religijnym ludzi w celu osiągnięcia niereligijnych korzyści np. gospodarczych, politycznych czy marketingowych. Manipulacja uczuciami religijnymi jest szczególnie efektywna, gdy dotyczy osób posiadających silnie teokratyczne i fundamentalistyczne przekonania. Po trzecie, podobieństwa występujące na gruncie polskim i amerykańskim sugerują, że uzyskane wzorce wpływu religijności na tolerancję mogą mieć szersze, międzykulturowe znaczenie⁴⁶.

Z powyższych danych wypływa wniosek, że religijność może stać się w niektórych przypadkach środkiem do formowania się postaw nietolerancji i zamknięcia. Wystąpi to wtedy, gdy religijność będzie miała charakter przedmiotowy, instrumentalny i jednocześnie usprawiedliwiający posiadane postawy negatywne. Aby religijność służyła tolerancji i zrozumieniu drugiego człowieka musi być religijnością dojrzałą i opartą na postawach szacunku i altruizmu. W tym przypadku będzie ona tworzyć autentyczne i braterskie relacje indywidualne i społeczne.

Jedną z ważnych cech dojrzałej religijności jest umiejętność różnicowania elementów istotnych i peryferyjnych w religii, co stanowi podstawę dla postawy tolerancji. Religia jest fenomenem, który posiada bardzo wiele aspektów – niektóre z nich są istotne, natomiast inne spełniają funkcje marginalne. Ma ona swoją rzeczywistość pozaempiryczną (transcendentną) i empiryczną (ludzką). W praktyce spotykamy się z rzeczywistością religijną w postaci różnych wyznań, które składają się z warstwy doktrynalnej, zasad moralnych, rytuałów i symboli wszczepionych w kontekst historyczno-kulturowy. Człowiek dojrzały religijnie potrafi różnicować poszczególne aspekty swojego wyznania i odróżniać to, co jest istotne od tego, co ma charakter jedynie uboczny, historycznie uwarunkowany⁴⁷. Konfrontuje on dane płynące z wiary ze zdobyczami wiedzy i nauki. Wśród pozytywnych wartości religijnych dostrzega także fakty negatywne, takie jak wojny religijne, inkwizycję czy prześladowania na tle religijnym.

Wyznacznikiem dojrzałej religijności jest umiejętność zdawania sobie sprawy z tego, co jest najbardziej istotne i pryncypialne w moralnych zobowiązaniach, podobnie jak i w zakresie praktyk religijnych. Jednostka posiadająca dojrzałą

⁴⁶ V. KARPOV, *Religiosity and Tolerance in the United States and Poland*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 41 (2002), 285.

⁴⁷ Z. CHLEWIŃSKI, *Religijność dojrzała*, w: *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, red. Z. CHLEWIŃSKI, Lublin 1989, 18.

religijność odrzuca zarówno zbyt uproszczony produkt swego wcześniejszego egocentrycznego myślenia, jak i ślepy konformizm w stosunku do instytucji kościelnych i poglądów religijnych. Zdaje sobie sprawę, że dosłowna wiara uformowana w okresie dzieciństwa i dorastania, wymaga ciągłych poprawek i uściśleń. Dostrzega niebezpieczeństwo eskapizmu w dotychczasowych wierzeniach, a także jest w stanie konstruktywnie pogodzić istniejące zalety i wady swojej tradycji. Badania wykazują, że osoby akceptujące religię bezrefleksyjnie i bezkrytycznie mają skłonność do reagowania w ten sam sposób na inne osoby oraz zagadnienia polityczne czy społeczne. Natomiast wśród ludzi o refleksyjnym i wysoce zróżnicowanym poczuciu religijnym uprzedzenia i zachowania nietolerancyjne są rzadkie⁴⁸. Jak sugerują niektórzy badacze, może to wynikać z poznawczego funkcjonowania jednostki, a szczególnie związków procesów poznawczych z rodzajem religijności, a także relacji religijność – zachowanie. Decydującą rolę odgrywa tutaj motywacja religijna, mogąca mieć charakter albo wewnętrzny (dojrzały), albo zewnętrzny (niedojrzały)⁴⁹.

Omawiając zagadnienia religijności i osobowości Z. Chlewiński zauważa, że człowiek autentycznie religijny charakteryzuje się postawą ekumeniczną, czyli gotowością do dialogu czy dyskusji. Postawa ekumeniczna wyraża się głównie w tolerancji wobec członków innych wyznań czy osób o odmiennym światopoglądzie. W postulowaniu i uzasadnianiu tolerancji można odwołać się do dwóch źródeł: (1) praw człowieka, które gwarantują każdej osobie i grupie narodowej, wierzącym, jak i niewierzącym, równe prawa w zakresie własnej tożsamości narodowej, wyznaniowej i światopoglądowej; (2) rozumu czyli ludzkiej racjonalności wyrażającej się w ogólnym przekonaniu o poznawczo-kreatywnych możliwościach jednostki⁵⁰. Racją uzasadniającą tolerowanie innych przekonań jest zauważenie, że człowiek jako istota rozumna zmierza do prawdy różnymi drogami, a realizacja wielu punktów widzenia, zakładająca nieskrępowaną wymianę argumentów, przybliży prawdę. W przeciwnym razie pogarda dla prawdy niszczy naszą cywilizację, ponieważ stwarza pole walki dla osób fanatycznych i nietolerancyjnych⁵¹. Można zatem powiedzieć, że u podstaw prawdziwej tolerancji leży zaufanie do wolności ludzkiej myśli oraz potęgi poznawczej ludzkiego umysłu.

⁴⁸ G.W. ALLPORT, *dz. cyt.*, 146; J. MALTBY, *The Internal Structure of a Derived, Revised, and Amended Measure of the Religious Orientation Scale: The Age-Universal I/E Scale-12*, „Social Behavior and Personality” 27 (1999), 407-412.

⁴⁹ J.L. WENGER, *The Automatic Activation of Religious Concepts: Implications for Religious Orientations*, „International Journal for the Psychology of Religion” 14 (2004), 121-122; J.L. WENGER, T.D. YARBROUGH, *Religious Individuals: Evaluating Their Intrinsic and Extrinsic Motivations at the Implicit Level of Awareness*, „Journal of Social Psychology” 145 (2005) 1, 14-15.

⁵⁰ Z. CHLEWIŃSKI, *Religia a osobowość człowieka*, w: *Religia w świecie współczesnym*, red. H. ZIMOŃ, Lublin 2000, 123.

⁵¹ L. KOLAKOWSKI, *dz. cyt.*, 39.

Na poziomie psychologicznym dojrzałe przeżywanie religii wyraża się w bezwarunkowej akceptacji drugiego człowieka. Nie zatrzymuje się na rzeczach zewnętrznych, lecz stara się realizować przykazanie miłości drugiego człowieka. Jak podkreśla J. Leibrich, starając się zrozumieć innych ludzi, uzyskujemy wgląd we własne myślenie i postępowanie, a także poszerzamy doświadczenia i osobistą wiedzę⁵². Uzdalnia to jednostkę do odnoszenia się do wszystkich ludzi z szacunkiem i życzliwością, bez oczekiwania rekompensaty. Człowiek o dojrzałej religijności jest tolerancyjny, wyrozumiały, potrafi zaakceptować osobę o krańcowo odmiennej postawie⁵³. Nie patrzy na sprawy życiowe wyłącznie z własnego punktu widzenia, ale potrafi je ocenić przez pryzmat drugiej osoby. Na płaszczyźnie religijnej i pozareligijnej utrzymuje zdrowe kontakty interpersonalne, uwzględnia indywidualność ludzi, respektuje czyjaś inność, a także umie dostosować się do myślenia i odczuwania osób, z którymi się spotyka.

W podsumowaniu zagadnienia tolerancji religijnej, które przedstawiono z perspektywy psychologicznej, należy zaznaczyć, że tolerancja okazuje się być podstawowym wymaganiami moralnym ściśle związanym z osobowością i religijnością człowieka. Każda religia stawia przed ludźmi określone wymagania i zasady, których przestrzeganie jest warunkiem przynależności do danej grupy religijnej. Prawdziwa tolerancja religijna oznacza wzajemne zrozumienie, szacunek dla przeciwnych poglądów i umiejętność akceptacji każdego człowieka takim, jakim jest, bez osądzania i uprzedzeń. Tolerancja religijna jest możliwa do osiągnięcia i praktykowania pod warunkiem istnienia dojrzałej osobowości i dojrzałej religijności, które nie zamykają człowieka we własnym, hermetycznym świecie, ale otwierają na wymiar wiary oraz dojrzałych relacji społecznych. Dzięki temu jesteśmy w stanie kształtować życie ludzkie w duchu wzajemnego poszanowania i wartości, budując tym samym autentyczną „cywilizację miłości”.

Psychosocial bases of religious tolerance

Summary

Tolerance is supposed to be a basic moral requirement which seems to be more critical in religion than any place. Many people hold that the doctrine of tolerance arose largely as a result of the religious wars that ravaged Europe in the ear-

⁵² J. LEIBRICH, *Making Space: Spirituality and Mental Health*, „Mental Health, Religion and Culture” 5 (2002) 2, 152.

⁵³ A.J. NOWAK, *Kryteria dojrzałej osobowości i dojrzałej wiary*, „Colloquium Salutis” 8 (1976), 227.

ly modern period. That factor also drove people to search for greater stability, to adopt philosophies that offered certainty, and at the same time to find a common understanding of different religious and moral ways of thinking. The modern doctrine of religious tolerance is viewed as a right to believe or not in God, and to freely accept or reject various religious and philosophical trends. It celebrates the inherent worth and dignity of all people and encourages individuals to look outside of themselves for meaning in life. Religious tolerance fosters respect and appreciation of the difference between people, which can separate them at times but ultimately bring them together as a unique collaboration of human beings.

Having presented the concept of religious tolerance the article tries to analyze it from a psychosocial perspective in relation to personality and religiosity. Three types of personality and their links with tolerance were presented: authoritarian personality, dogmatism, and conservative personality. We explore possible explanatory mechanism which may both promote and attenuate tolerance. Next, links between religiosity and religious tolerance were interpreted to suggest that religion can either reduce or exacerbate intolerant behaviour. The findings state that intrinsic religiosity is associated with increased tolerance (or decreased prejudice) and extrinsic with just the opposite. The third dimension, Quest appears to be generally connected to tolerance and also includes questioning, open, and flexible approach to religious issues. It is worth noting that religious beliefs and attitudes influence subsequent tolerant or intolerant behaviour, because there are direct associations between cognitive processes and related behavioural tendencies. Confronting the themes of tolerance, personality, and religiosity in social life might help people to promote tolerance and stop using justification for prejudice.